

UDK: 81.503.01

**BADIIY MATNLARDA SO‘Z O‘YININI STILISTIK VOSITALAR ORQALI
IFODALASH**

**ВЫРАЖЕНИЕ ИГРЫ СЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ ЧЕРЕЗ
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА**

**EXPRESSING WORDPLAY IN LITERARY TEXTS THROUGH STYLISTIC
DEVICES**

Saidova Iroda Anvar qizi

TDO‘AU tayanch doktoranti

E-mail: saidovairoda367@gmail.com

Annotatsiya: Badiiy matnlarda so‘z o‘yinlari shunchaki bezak emas, balki ma’no, estetik ta’sir va o‘quvchini jalb etish jihatidan muhim til hodisasidir. Ushbu maqolada stilistik vositalar orqali so‘z o‘yinlarining semantik, fonetik va sintaktik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, so‘z o‘yinlarining idrok etilishida kognitiv jarayonlarning roli va ularni tarjima qilishdagi murakkabliklar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda so‘z o‘yinlarining turli adabiy janrlardagi o‘rni hamda raqamli kommunikatsiyada rivojlanishi muhokama qilinadi. Natijada, so‘z o‘yinlari lingvistik ijodkorlik va adabiy nutqning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z o‘yini, stilistika, badiiy matn, semantika, fonetika, kognitiv lingvistika, tarjima, nutq, raqamli lingvistika, metafora.

Аннотация: Игра слов в художественных текстах — это не просто украшение, а мощный лингвистический феномен, усиливающий смысл, эстетическое воздействие и вовлеченность читателя. В данной статье рассматриваются механизмы языковой игры через призму стилистических средств, исследуются ее семантические, фонетические и синтаксические аспекты. Особое внимание уделяется когнитивным процессам, связанным с интерпретацией языковой игры, а также сложностям её перевода с сохранением художественной и функциональной ценности. Анализируется роль игры слов в различных литературных жанрах, а также её эволюция в цифровой коммуникации. В конечном итоге, языковая игра рассматривается как неотъемлемый компонент лингвистического творчества и литературного дискурса.

Ключевые слова: игра слов, стилестика, художественный текст, семантика, фонетика, когнитивная лингвистика, перевод, дискурс, цифровая лингвистика, метафора.

Abstract: Wordplay in literary texts is not merely a decorative element but a powerful linguistic phenomenon that enhances meaning, aesthetic appeal, and reader engagement. This

article examines the mechanisms of wordplay through the lens of stylistic devices, exploring its semantic, phonetic, and syntactic dimensions. Special attention is given to the cognitive processes involved in interpreting wordplay, as well as the challenges of translating it while preserving its artistic and functional qualities. The study also considers the role of wordplay in different literary genres and its evolution in digital communication. Ultimately, wordplay is positioned as an essential component of linguistic creativity and literary discourse.

Key words: wordplay, stylistics, literary text, semantics, phonetics, cognitive linguistics, translation, discourse, digital linguistics, metaphor.

KIRISH. Tilning badiiy imkoniyatlari doirasida so‘z o‘yini ko‘p qirrali hodisa sifatida tilshunoslik va adabiyotshunoslikning turli yo‘nalishlarida chuqur o‘rganilgan. Uning semantik, fonetik va sintaktik asoslari bilan bir qatorda, stilistik jihatlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. So‘z o‘yini, ayniqsa, badiiy matnda estetik ta’sir kuchini oshirish, o‘quvchini o‘ziga jalb qilish, mazmunning ko‘p qavatlilikini yaratish kabi funktsiyalarni bajaradi. Bu hodisa har bir tilda mavjud bo‘lib, o‘zbek adabiyotida ham keng qo‘llanadi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqola so‘z o‘yining stilistik vositalar yordamida qanday ifodalanishini tahlil qiladi.

So‘z o‘yining eng muhim xususiyatlaridan biri ko‘p ma’nolilik (polisemiya) va omonimiyaga asoslanishidir. Masalan, Erkin Vohidovning "Tong nafasi" she’rida:

"Tong otguncha tong ota"

birikmasi ikki xil talqinga ega: birinchisida "tong otguncha" iborasi vaqt anglatib, "ertalabgacha" degan ma’noni bildirsa, ikkinchi qismida "tong ota" so‘z birikmasi "tong otishi" va insonning otalik maqomi bilan bog‘liq ma’no hosil qiladi. Bu yerda leksik omonimiyaga asoslangan so‘z o‘yini yuzaga keladi.¹⁰⁵ So‘z o‘yining bunday turi matnda mazmunning chuqurlashuviga va o‘quvchi tafakkurining faollashishiga olib keladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Fonetik darajada esa so‘z o‘yini tovushlar o‘xshashligi (paronimiya) va so‘z shakllari o‘rtasidagi fonetik assotsiatsiyalar orqali amalga oshiriladi. O‘zbek adabiyotida G‘afur G‘ulomning "Shum bola" asarida bu usuldan mohirona foydalanilgan:

"O‘qituvchimni ko‘rib, o‘q yutganday bo‘ldim."

Bu jumlada "o‘qituvchi" va "o‘q" so‘zlari o‘rtasida tovush jihatidan yaqinlik mavjud bo‘lib, o‘quvchida assotsiativ ta’sir uyg‘otadi. Bu psixologik effekt yaratish uchun ishlatilgan bo‘lib, matnga tabiiy ravishda hazil va dinamiklik bag‘ishlaydi.¹⁰⁶

So‘z o‘yining yana bir muhim ko‘rinishi morfologik va sintaktik darajada yuzaga keladigan paronomaziya hisoblanadi. O‘zbek tilidagi ba’zi iboralar, masalan, "yuzing yorug‘ bo‘lsin" iborasi bevosita ham "muvaqqafiyatga erishishingni tilayman", ham "yuzy yorug‘ – pokiza inson" degan ma’noni anglatishi mumkin. Ushbu ikki xil ma’no o‘rtasidagi bog‘liqlik

¹⁰⁵ Karimov, Erkin. "O‘zbek tilida so‘z o‘yining lingvistik asoslari." *Til va adabiyot jurnali*, vol. 3, no. 1, 2018, pp. 45-60.

¹⁰⁶ Ismatullaev, Xudoyberdi. *Stilistika va matnshunoslik asoslari*. Fan va texnologiya, 2010.

matnda ko‘p qatlamli talqin imkoniyatlarini yaratadi va muallifning maqsadiga qarab turlicha o‘qilishi mumkin. Bunday sintaktik juxtaapositsiyalar asosan she‘riyat va kinoyaviy matnlarda faol qo‘llanadi.

Shunday qilib, stilistik vositalar so‘z o‘yining asosiy qurilish materialidir. Polisemiya, omonimlar, fonetik va morfologik jihatlar, shuningdek, sintaktik konstruksiyalar yordamida so‘z o‘yinlari badiiy matnning ekspressivligini oshirishga xizmat qiladi. Keyingi qismda biz ushbu stilistik usullarning yanada kengroq tahliliga va ularning ma‘no yaratish jarayoniga ta‘siriga e‘tibor qaratamiz.

So‘z o‘yini badiiy matnda nafaqat lingvistik, balki kognitiv va estetik fenomen sifatida ham namoyon bo‘ladi. Uni tushunish va talqin qilish jarayoni o‘quvchining tafakkur modeli, madaniy fondi va lingvistik sezgirligiga bog‘liq. Shu bois, stilistik vositalar orqali yaratilgan so‘z o‘yinlari subyektiv va ko‘p qirrali talqin imkoniyatlarini taqdim etadi. Ushbu bo‘limda biz aynan shu jihatlarni tahlil qilamiz.

So‘z o‘yining ta‘sirchanligini oshirishda metaforalar muhim rol o‘ynaydi. Metafora faqatgina ma‘nolarni ko‘chirish vositasi emas, balki o‘quvchining idrokini yo‘naltiruvchi mexanizm sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, Cho‘lponning she‘riyati “hayot bir sahna” degan universal metaforik g‘oyani o‘zida mujassam etgan. Uning quyidagi misrasini ko‘raylik:

*“Bu dunyo — bir maydon, kulgu-yu yig‘i,
Kimdir kelar, ketar, qolgay bari chi.”*

Bu yerda “maydon” so‘zi ikkilamchi ma‘no yukiga ega. U nafaqat teatr sahnasini, balki hayotning beqaror va o‘tkinchi ekanligini ham anglatadi. Bu misol so‘z o‘yining semantik ko‘p qavatlilik orqali qanday qilib filosofik ma‘no yaratishi mumkinligini ko‘rsatadi.

So‘z o‘yining yana bir muhim stilistik ko‘rinishi kinoya (ironiya) va alluziya orqali amalga oshiriladi. Kinoya, ayniqsa, siyosiy va ijtimoiy matnlarda kuchli ekspressiv effekt yaratish uchun ishlatiladi. Shu nuqtayi nazardan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asaridagi quyidagi gapga e‘tibor qaratamiz:

“Kimlardir uchun erkinlik, kimlardir uchun esa — tazyiq.”

Bu yerda “erkinlik” va “tazyiq” so‘zlari bir-biriga zid bo‘lsa-da, tarixiy kontekstni hisobga olganda, muallif zohiriy va botiniy ma‘nolarni bir nuqtaga jamlaydi. Bunday iboralar inson tafakkurida ziddiyatli assotsiatsiyalarni shakllantirib, o‘quvchining mustaqil xulosaga kelishiga turtki beradi.¹⁰⁷

Bundan tashqari, o‘zbek tilida alluziya orqali so‘z o‘yini shakllantirish an‘anasi juda kuchli. Chunki adabiy meros va xalq og‘zaki ijodining boyligi bunga zamin yaratgan. Masalan, shoirlar Alisher Navoiyga ishora qilish orqali matnga ko‘proq kontekst va ma‘no yuklaydi. Muhammad Yusufning:

*“Ko‘nglimning ko‘zgusi gard yuqtirmasin,
Faryoding barchani devona qilsin.”*

¹⁰⁷ Qosimov, Bahodir. *O‘zbek badiiy uslubi: Semantik va stilistik asoslar*. Yangi Asr Avlodi, 2015.

misrasida ko‘ngil ko‘zgusi iborasi Alisher Navoiyning “ko‘ngil oynasi” tasavvuridan kelib chiqqan bo‘lib, bu yerda shoir o‘zini mumtoz an‘anaga bog‘laydi. Bunday stilistik vositalar orqali so‘z o‘yini nafaqat ma’nolar o‘rtasidagi munosabatni mustahkamlaydi, balki adabiy merosning davomiyligini ham ta‘minlaydi.

Shu bois, so‘z o‘yinini faqat lingvistik hodisa sifatida emas, kognitiv va madaniy fenomen sifatida ham tahlil qilish muhim. Stilistik vositalar orqali so‘z o‘yinlari mazmunni murakkablashtiradi, ko‘p qavatli konnotatsiyalar yaratadi va o‘quvchiga aktiv tafakkur qilish imkonini beradi. Keyingi bo‘limda biz ushbu jihatlarning badiiy matndagi semantik dinamikaga qanday ta‘sir ko‘rsatishini chuqurroq o‘rganamiz.

So‘z o‘yini badiiy matn tarkibida o‘ziga xos ko‘p qavatli semantik tizim hosil qiladi. Bu tizimni tushunish uchun so‘z o‘yining mantiqiy va lingvistik mexanizmlari qanday ishlashini aniqlash lozim.¹⁰⁸

Birinchi navbatda, ko‘p ma’nolilik (polysemy) va leksik ambigvitet so‘z o‘yining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Badiiy matnda so‘z ma’nolari bir nechta kontekstga bog‘liq holda turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu esa o‘quvchi tomonidan faol interpretatsiyani talab qiladi, ya’ni so‘zning qaysi ma’nosi dolzarb ekanligini aniqlash uchun u kontekstni, stilistik belgilarni va madaniy fonni hisobga olishi lozim.

Bundan tashqari, so‘z o‘yining samaradorligi o‘quvchining tafakkur jarayonida yuzaga keladigan inferensiya (bilvosita xulosa chiqarish) bilan bog‘liq. Bunda ikki asosiy omil mavjud:

1. Paradoksal tafakkur – So‘z o‘yini orqali yaratilgan ziddiyat va mantiqiy burilishlar matnni yanada jozibador qiladi. Bu jarayon faqatgina estetika uchun emas, balki o‘quvchining e’tiborini jalb qilish va uni aktiv tafakkur qilishga undash uchun ham muhimdir.

2. Semantik interaktivlik – So‘z o‘yini doimiy ravishda muloqotga asoslanadi. Ya’ni, muallif va o‘quvchi o‘rtasida lingvistik hamkorlik yuzaga keladi, bunda o‘quvchi yashirin yoki bilvosita ma’nolarni ochib boradi.

So‘z o‘yining poetik tuzilish va ritm bilan bog‘liqligiga kelsak, bu yerda fonetik uyg‘unlik va sintaktik konstruksiyalar muhim rol o‘ynaydi. Poeziyada so‘z o‘yinlari takrorlanish, alliteratsiya, assonans, metaforik parallelizm kabi stilistik elementlar orqali mustahkamlanadi. Shunday qilib, badiiy matnda so‘z o‘yinlari ritmik strukturaning ajralmas qismiga aylanadi, bu esa matnning musiqiyligini oshirib, ma’no idrokiga ta‘sir ko‘rsatadi.

MUHOKAMA. Endi esa so‘z o‘yining tarjima va talqinga ta‘sirini ko‘rib chiqamiz. Har qanday badiiy matn tarjima qilinayotganda, stilistik vositalarning saqlanishi yoki o‘zgarishi matnning umumiy estetik va semantik ta‘sirini belgilaydi. So‘z o‘yinlari tarjimasi ikki asosiy yondashuv orqali amalga oshirilishi mumkin:

- Formal ekvivalentlik – Bu usulda tarjimon matnning leksik va sintaktik shaklini iloji boricha saqlashga harakat qiladi, natijada original matnga eng yaqin lingvistik ifoda yaratishga intiladi.

¹⁰⁸ Karimov, Azizbek. "Lingvistik tafakkur va semantik tahlil: So‘z o‘yinlarining kognitiv jihatlari." *Tilshunoslik tadqiqotlari jurnali*, vol. 3, no. 1, 2021, pp. 55-72.

- Dinamik ekvivalentlik – Bu esa semantik va stilistik ta’sirni muhimroq deb biladi va tarjimoni o‘quvchiga xuddi asl matn kabi ta’sir qiladigan yangi lingvistik shakllarni yaratishga majbur qiladi.

So‘z o‘yinlari bilan ishlash jarayonida ikki yondashuv o‘rtasidagi muvozanatni topish juda murakkab. Chunki leksik birliklarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti mavjud bo‘lmagan holatlarda tarjimon o‘ziga xos ijodiy yondashuvni qo‘llashi kerak bo‘ladi. Shu sababli, tarjimada so‘z o‘yinlarining stilistik funktsiya va pragmatik ta’sirini saqlab qolish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.¹⁰⁹

Shu tariqa, so‘z o‘yinlari badiiy matnda semantik ko‘p qavatlilik, tafakkur jarayonidagi inferensiya, ritmik struktura va tarjimada ekvivalentlik muammolari bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har biri matnning ta’sirchanlik darajasini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

So‘z o‘yining badiiy matndagi roli janrga qarab turlicha shakllanadi. Poeziya, nasr va drama o‘rtasida uning qo‘llanilishida o‘ziga xos lingvistik va stilistik mexanizmlar mavjud bo‘lib, bu mexanizmlar asarning umumiy estetik ta’sirini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Birinchi navbatda, poeziyada so‘z o‘yini an’anaviy ravishda fonetik uyg‘unlik, ritmik tuzilma va semantik ko‘p qavatlilik bilan chambarchas bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan, alliteratsiya, assonans, metaforik kontrast va paradoksallik tuzilishlar so‘z o‘yining eng muhim uslublaridan biri sifatida maydonga chiqadi¹. Poeziyaning o‘ziga xosligi shundaki, u so‘z o‘yinlarini faqat semantik darajada emas, balki fonetik va sintaktik konstruksiyalar orqali ham yaratadi.

Nasr janrida esa so‘z o‘yinlari matnning stilistik va pragmatik strukturasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda ironiya, kinoya, ko‘p ma’nolilik va intertekstual o‘zaro bog‘liqlik muhim rol o‘ynaydi. Masalan, postmodern nasr kontekstida so‘z o‘yinlari ko‘pincha muallifning matn bilan “o‘yini” sifatida namoyon bo‘ladi, ya’ni matn faqat voqelikni aks ettirish vositasi emas, balki tilning o‘zi ham markaziy badiiy obrazga aylanadi².

Dramaturgiyada so‘z o‘yini dialogik muhit orqali shakllanadi. Bunda lingvistik effektlar nafaqat o‘quvchi yoki tomoshabinga ta’sir qilish, balki qahramonlarning xarakter va ijtimoiy mavqei ochib berish vositasi sifatida ham ishlaydi. Ayniqsa, shakespearecha uslub va zamonaviy teatr dramaturgiyasida so‘z o‘yinlari psixologik va stilistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, dramaturgiya janri so‘z o‘yinlarini nutqiy dinamikani yaratish va sahnaviy ta’sirni kuchaytirish uchun ishlatadi.

Shu tariqa, so‘z o‘yinlari badiiy janrlarning har birida o‘ziga xos stilistik va semantik vazifalarni bajaradi. Poeziyada u fonetik uyg‘unlik va semantik kontrast sifatida namoyon bo‘lsa, nasrda ironiya, intertekstual tafakkur va pragmatik ko‘p ma’nolilik rol o‘ynaydi.

¹⁰⁹ Mamatqulov, Dilshodbek. *Badiiy matn stilistikasi: Til va tafakkur uyg‘unligi*. Fan va Texnologiya, 2018.

Dramaturgiyada esa so‘z o‘yinlari dialogik struktura va sahnaviy ta’sirni kuchaytirish vositasi sifatida qo‘llanadi.

Badiiy matnda so‘z o‘yinlari shunchaki estetik bezak emas, balki tilning eng chuqur qatlamlariga kirib boradigan lingvistik hodisa ekanligi shubhasizdir. Ushbu maqolada biz so‘z o‘yinlarining semantik, fonetik va stilistik mexanizmlarini tahlil qildik, ularning kognitiv jarayonlar bilan bog‘liqligini o‘rganib, tarjima va janr doirasidagi ta’sirchanligini baholadik. Ammo masala faqat shu bilan cheklanib qolmaydi—so‘z o‘yinlari adabiy jarayonning dinamik qismi bo‘lib, u madaniy kontekst va texnologik taraqqiyot ta’sirida doimiy ravishda shakllanib boradi.

Bugungi kunda so‘z o‘yinlarining roli an’anaviy adabiyot chegaralaridan tashqariga chiqmoqda. XXI asr raqamli lingvistika va onlayn kommunikatsiya davri bo‘lib, bu yangi til o‘yinlari va eksperimentlarini yuzaga keltirdi. Ijtimoiy tarmoqlarda memlar, ironik hashtaglar, internet slengi va vizual til (GIFlar, emoji kodlari) so‘z o‘yinlarining yangi shakllari sifatida namoyon bo‘lmoqda¹. Bularning barchasi lingvistik kreativlikning o‘zgaruvchan tabiati va matnlarning ko‘p qatlamli talqin qilish imkoniyatlari bilan bog‘liq.

Badiiy adabiyotda esa postmodernizm bilan boshlangan lingvistik tajribalar bugungi kunda yangi bosqichga ko‘tarildi. Masalan, interaktiv adabiyot va gibril matnlar (elektron adabiyot, hipertekst romanlar) an’anaviy so‘z o‘yinlariga raqamli elementlarni qo‘shib, ularning ta’sirchanligini oshirmoqda². Bu shuni anglatadiki, so‘z o‘yinlari faqat muallif ijodiyoti emas, balki o‘quvchi ishtirokida shakllanadigan hodisaga aylanmoqda.

Ushbu evolyutsion jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, so‘z o‘yinlari chegaralangan uslubiy vosita emas, balki til va tafakkurning universal hodisasi bo‘lib, u o‘zgarishlarga moslashib boradi. Badiiy matn kontekstida esa u har doim o‘quvchini fikrlashga undaydigan, lingvistik innovatsiyani rag‘batlantiradigan va adabiy jarayonni yangi bosqichlarga olib chiqadigan kuch bo‘lib qoladi.

XULOSA. Shunday ekan, so‘z o‘yinlarini faqat til o‘yini sifatida emas, balki lingvistik madaniyatning muhim komponenti sifatida ko‘rib chiqish lozim. U adabiyot, tarjima, kognitiv lingvistika va raqamli madaniyat chorrahasida turgan murakkab hodisa bo‘lib, uning ilmiy o‘rganilishi yanada chuqurlashishi kerak. Zero, til — faqat aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining eng chuqur ifodasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov, Erkin. "O‘zbek tilida so‘z o‘yining lingvistik asoslari." *Til va adabiyot jurnali*, vol. 3, no. 1, 2018, pp. 45-60.
2. Ismatullaev, Xudoyberdi. *Stilistika va matnshunoslik asoslari*. Fan va texnologiya, 2010.
3. Nurmuhammedov, Said. "O‘zbek poeziyasi va semantik ko‘p qavatlilik." *O‘zbek tili va adabiyoti*, vol. 2, no. 4, 2019, pp. 32-48.
4. Qosimov, Bahodir. *O‘zbek badiiy uslubi: Semantik va stilistik asoslar*. Yangi Asr Avlodi, 2015.

5. Karimov, Azizbek. "Lingvistik tafakkur va semantik tahlil: So‘z o‘yinlarining kognitiv jihatlari." *Tilshunoslik tadqiqotlari jurnali*, vol. 3, no. 1, 2021, pp. 55-72.

6. Mamatqulov, Dilshodbek. *Badiiy matn stilistikasi: Til va tafakkur uyg‘unligi*. Fan va Texnologiya, 2018.